

Вовк К.В.

УДК 811.161.2'373/374

ІСТОРИЧНІ ЗМІНИ У СТРУКТУРІ ТА КОМПОНЕНТНОМУ СКЛАДІ
ФРАЗЕОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ (на матеріалі загальномовних словників кін. XVI –
поч. XX ст.)

Сучасне мовознавство характеризується особливою динамікою. *Постановка проблеми.* Постійно виникають окремі лексеми й словосполучення, спостерігаються семантичні зрушення, одиниці мови збагачуються новим екстралінгвістичним контекстом, одні з них відходять до периферійного фонду, інші, навпаки, - активізуються. Нові словосполучення проходять окремі ступені фразеологізації, перш ніж увійти до ідіоматичного складу як його повноправні одиниці. Таким чином, спостереження над різними історичними станами фразеологічного складу – одне з найоб'ємніших свідчень еволюції усталених висловів, що *визначає актуальність статті.*

З особливостями функціонування ФО тісно пов'язані процеси їх трансформації, які мають системний характер. Різноманітні способи і прийоми трансформації ФО у мовленні зводяться до одного основного типу: структурно-семантичного. Цілком доречно зауважити, що дослідження фразеології в семантико-структурному аспекті розглядали у своїх працях Л. Авксент'єв, М. Алефіренко, А. Івченко, О. Молотков, М. Палевська, Л. Савченко, В. Телія, В. Ужченко, Ф. Фортунатов. Під структурно-семантичною моделлю розуміємо „тип синтаксичних конструкцій, за яким твориться ряд стійких сполук” [Мокієнко, 42-51].

У сучасних дослідженнях з фразеологічної ідеографії існує тенденція класифікувати матеріал і за семантичним, і за граматичним принципами, надаючи перевагу семантичним критеріям. Увагу привертають роботи В. Мокієнко, Ю. Прадіда та О. Каракуці, у яких простежено розвиток ФО у діакронному та синхронному зрізах. Беручи до уваги ідеографічний аспект, виділяємо типову структурно-граматичну модель ФО в межах фразеосемантичної групи «Фізичний стан людини «життя/смерть»». Урахування цього аспекту, на наш погляд, по-перше, дозволить упорядкувати фразеологічний матеріал, зібраний із загальномовних словників кін. XVI – поч. XX ст., на підставі зв'язку з реаліями навколишнього світу; по-друге, сприятиме прослідкуванню системних зв'язків у межах фразеосемантичної групи; по-третє, дасть підстави виділити структурно-граматичні моделі ФО, які є найтиповішими для конкретного семантичного ряду.

У загальномовних словниках кін. XVI – поч. XX ст. часто використовуються ФО з дидактичною метою. ФО з компонентом *народитися / родився*, який слугував творенню невеликої кількості варіантних сполук зі значенням „бути щасливим” в українській мові, вказує на важливість не самого процесу, а події. Наприклад, *Винь крій пички родився* в значенні „онь счасливець” [Б.-Н., 283], *Винь народився в' сорочці* в значенні „ему все удається, онь счасливець” [Б.-Н., 335], *Іого мати купала в' юбици* в значенні „онь счасливий и пригожь” [Б.-Н., 410], *Вин був у сорочці додільній* [Писк., 68], *В такій сорочці* [Верх., 34]. ФО супроводжується конкретизатором *в' сорочці, крій пички*, що пов'язано з віруванням, оскільки душа ще не народженої дитини вже існує, а в призначеній Богом час проходить своєрідний шлях від втілення у лоні матері до народження. Вони не відзначаються високим ступенем експресивності й констатують факт народження, появи людини.

Названі вище ФО по-різному фіксуються в сучасній українській мові. У процесі дослідження виявилось, що до нашого часу дійшла ФО *На свет з'явитися (появитися)* зі значенням 1. „народжуватися”; 2. „виникнути, поширитися” [ФСУМ 1, 349]. Зауважимо, що вказана ФО збереглася з певними словотвірними змінами та набутою в ході розвитку багатозначністю в сучасній українській мові.

Досить широко упорядники загальномовних словників подають ФО, які відображають фізичний стан людини перед смертю, процес смерті, уявлення християн про потойбічне життя, де людина знаходить втіху, та поховальний обряд. У таких ФО відображена віра християн у тлінність фізичного тіла й безсмертя душі людини, яка покидає земний світ і відходить у світ вічний.

На нашу думку, більшість досліджуваних ФО зі значенням „помирати” не конкретизує причини смерті. Упорядники загальномовних словників подають ФО *Прійти на безголовє, на марахь поххати* у значенні „умерти” [Парт., 1, 43], *Конець життя, склонь* [Парт., 2, 12], *Подь амінь пришлоь, діло до кінця* [Ум., 21], за якими закріпилося значення символу життя, існування.

Дослідник Л. Костючук слушно зауважив, що ФО *Накласти (наложити) головою* фіксується лише в українській мові, де простежується інше керування. „Це стало можливим у результаті контамінації з іншою ФО: *Лягти (полягти) головою*. Дієслово *полягти* у вільному вжитку набуло значення „умерти в бою, від нещасного випадку і т.ін.; загинути”, мабуть, у результаті семантичного стягнення – залучення до нього семантики всієї ФО” [Костючук, 118]. Такі ФО зафіксовані в словниках Є. Тимченка: *Головою накладати* [Тим., 549], Б. Грінченка: *Наложити (лягти) головою* [Гр. 1, 301]. Із останнього прикладу бачимо, що на поч. XX ст. іменний компонент ФО стоїть уже в постпозиції до дієслова, до того ж на сучасному етапі простежується паралельне вживання іменників *голова / душа*, наприклад: *Лягти головою* [ФСУМ 1, 455]. Для фразеологічного фонду сучасної української мови характерна наявність у структурі аналізованих сполук варіантності іменного компонента: *Складати голову (життя, кістки, кості)* [ФСУМ 2, 817].

До речі, вказана сполука збереглася впродовж віків у сучасній українській мові, щоправда, з певною фонетичною видозміною та появою варіантного дієслова *переступити*, що символізує межу між земним та

потойбічним світами, яку можна перейти, порівняємо *Переставитися (переступити) на той світ* [ФСУМ 2, 621].

За нашими спостереженнями, такі ФО використовуються на сучасному етапі з деякими змінами: простежується стале розташування дієслів недоконаного / доконаного виду в препозиції до іменника - *іти (переходити) / піти (перейти) на той світ* [ФСУМ 1, 353]; *Відправитися на той світ* [ФСУМ 1, 124]; *Попастися (перейти) на той світ* [ФСУМ 2, 675]; *Переставитися (переступити) на той світ* [ФСУМ 1, 621].

Також, виявлено ряд ФО з опорним дієслівним компонентом недоконаного виду *іти*, який паралельно може вживатися з дієсловами доконаного виду: *Іти в далеку дорогу* [ФСУМ 1, 352]; *Іти (лягти) / піти (лягти) в [сиру] землю*; *Іти / піти на небо* [ФСУМ 1, 353], *Іти / піти з [цього] світу (світа)* [ФСУМ 1, 354].

Звернемо увагу на те, що з часом українська мовна скарбниця поповнилася великою кількістю ФО зі значенням „померти”, які вживаються зі зневажливим, негативним відтінком: *Біс узяв / вхопив (кого)* [ФСУМ 1, 31], *втягати ноги* [ФСУМ 1, 110], *Врізати дуба* [ФСУМ 1, 151], *Дат дуба* [ФСУМ 1, 221], *Дідько взяв (кого)* [ФСУМ 1, 242], *Відкинути ноги* [ФСУМ 1, 121], *Витягтися вздовж лави* [ФСУМ 1, 110], *Вильнути наверх денцем* [ФСУМ 1, 95].

Окрему групу ФО складають сполуки з іменником „горло”, що називає орган людського тіла. Це слово є компонентом різноманітних ФО, які зафіксовані у загальномовних словниках представлених періодів: *Здати на горло* [Писк., 56]; *Карати горломь* [Б.-Н., 104]; *Кара горломь* [Б.-Н., 179]. Зазначимо, що структура ФО може чергуватися дієсловами недоконаного й доконаного виду *Карати / скарати, всказувати (сказовати) / всказати*, основний компонент *горло* може змінювати позицію щодо дієслова.

Зауважимо, що семантичне значення дієслівного та іменного компонентів творять образ, який є символом смерті, зникнення життя на основі асоціації: утрата горла, тобто утрата життя. Пояснення цього явища є те, що в давнину поширеним були покарання за порушення закону із застосуванням холодної зброї, якою й перерізали горло. Таким чином, ми можемо стверджувати, що саме ці ФО виникли у військовому середовищі.

Деякі ФО зафіксовані у східнослов'янській мові: ФО *Карати горломь* [СРЯ 4, 87], у фонетичному варіанті *Избавити горла* (кого) функціонувала ще раніше – у XIV – XV ст. [ССУМ 1, 251]. До нашого часу дійшла ФО *Взяти горло* (чий), яка модифікувалася в синонімічні сполуки *брати (хапати, хватати) / взяти (схопити) за горло (за горлянку)* (кого), завдяки чому набула більшої експресивності та нових значень – 1. „ставлячи кого-небудь у безвихідне становище чи ведучи рішучий наступ проти кого-небудь, настирливо або силою домагатися чогось”; 2. „сваритися” [ФСУМ 1, 57]. Відповідно до вище наведеного, бачимо, що цим ФО властива варіантність.

Образ складених костей як атрибут загибелі людини наявний у менш поширеній ФО *Кости покладати*. Для фразеологічного фонду сучасній українській мові характерна наявність у структурі аналізованих ФО варіантність іменного компонента: *Складати голову (життя, кістки, кости)* [ФСУМ 2, 817].

Високий ступінь варіативності дієслів та розвиток полісемії засвідчені й в сучасній українській мові: *Виривати (викорчувати) / Вирвати (викорчувати) з коренем (з корінням)* [ФСУМ 1, 101]; *Обернути на пил (на прах)* (що) [ФСУМ 2, 565]; *Розтирати / розтерти (зітерти, стерти) на порошок (у порошок, на прах, у порошок)* (кого, що) у значенні: 1. „знищувати, розбивати вщент”; 2. „нищівно викривати, критикувати кого-небудь” [ФСУМ 2, 759]; *Зводити (обертати) / звести (обернути) нанівець* (що) у значенні: 1. „знищувати щось внівець”; 2. „зменшувати до повного зникнення” [НТСУМ 2, 287].

Два протилежні поняття – „життя” і „смерть” – слугують основою ФО одного семантичного ряду. У сучасній українській мові з таким же значенням функціонують ФО *Відбирати (віднімати) / відібрати (відняти) життя* (кому) [ФСУМ 1, 114]. Завдяки синонімічній заміні компонентів-дієслів (*ввидирати) / вирвати* ФО набирає більшої експресії.

Висновки. Отже, різночасові фразеографічні зрізи виразно ілюструють зміни у лексико-структурному складі фразеології впродовж чотирьох століть. Чимало ФО видозмінювалося впродовж тривалого існування в українській мові (звужувалася або розширювалася семантика, змінювалося фразеологічне значення, з'являлися або ускалися їх компоненти, замінювалися опорний або неопорний компонент синонімом). Значна їх частина збереглася й до наших днів, надаючи мові образності.

Джерела та література:

1. Мокієнко В. М. Історико-етимологічний аналіз фразеології та етимологія лексики / В. М. Мокієнко // Мовознавство. – № 5. – 1990.
2. Каракуця О. М. Фразеологізми української мови з компонентом „душа” (структурно-семантичний, ідеографічний, лінгвокультурологічний аспекти) : автореф. дис. ... канд. філол. наук : 10.02.01 / О. М. Каракуця; Харків. держ. ун-т. – Харків, 2002.

Список умовних скорочень:

Б.-Н. - П.П. Білецький-Носенко Словник української мови / підгот. до друку В. В. Німчук. – К. : Наук. думка, 1966. – 423 с.

Верх. – Ів. Верхратський Знадобы до словаря южнорусского / Иван Верхратский. – Львів, 1877. - Т. I. – 88 с.

Гр. – Б. Грінченко Словарь української мови / уряд. з дод. власн. матеріалу Борис Грінченко. – Надрук. з вид. 1907-1909 рр. фотомех. способом. – К. : Вид-во АН УРСР, 1958-1959. – Т. 1-4.

Парт. – Е. Партицький Emil Partyckij Deutsch-Ruthenisches Handwörterbuch. A-L – Lemberg, 1867.

ІСТОРИЧНІ ЗМІНИ У СТРУКТУРІ ТА КОМПОНЕНТНОМУ СКЛАДІ ФРАЗЕОЛІЧНИХ ОДИНИЦЬ
(на матеріалі загальномовних словників кін. XVI – поч. XX ст.)

Писк. - Ф. Пискунов Словник живої Народної, Письменної і Актової мови Руських Югівщань Російської і Австрійсько-Венгерської Цесарії. - К., 1882. – 307 с.

Тим. – Є. Тимченко Матеріали до словника писемної та книжної української мови XV – XVIII ст. : у 2-х кн. / підгот. до вид.: В. В. Німчук, Г. І. Лиса. – К. ; Нью-Йорк, 2003.

Ум. – М. Уманець і А Спілка. Словарь російсько-український / збір. і впорядк.: М. Уманець, А. Спілка. – Берлін : Державне вид-во України, 1925. – 1149 с.

ФСУМ – Фразеологічний словник української мови : у 2 кн. – К. : Наукова думка, 1993. – Кн. 1-2.